

**Jahrbuch der III. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik
"Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht"**

Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2012.

Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier.

Verlag Otto Sagner, München - Berlin, 2013.

ISBN: 978-3-86688-389-5. Br., mit farb. Abb.; 954 S.

E-Book: 978-3-86688-390-1

**ЛЕКСИКА З НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИМ ЗМІСТОМ
У КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ**

Ніна Данилюк

(Україна)

У статті розглянуто лексику з національно-культурним змістом, яку використовують при вивченні української мови іноземними студентами. Виділено основні тематичні групи слів, запропоновано способи їх опрацювання.

Ключові слова: лексика з національно-культурним змістом, тематична група, значення.

**VOCABULARY WITH NATIONAL AND CULTURAL COMPONENT IN THE
COURSE OF UKRAINIAN
AS FOREIGN LANGUAGE**

Nina Danylyuk

The article is devoted to the vocabulary with national and cultural component which is used in the Ukrainian language learning by foreign students. The main thematic groups of nominations have been suggested and the methods of their introduction and usage have been given.

Key words: vocabulary with national and cultural component, thematic group, meaning.

Вивчаючи українську мову як іноземну, студенти не лише знайомляться з її фонетичною, лексичною і граматичною системами, але й пізнають культуру та історію України, традиції народу, який тут проживає. Тому важливо, щоб у курсі домінували лінгвокраїнознавча та лінгвокультурологічна лінії.

Відомо, що лінгвокраїнознавчу теорію слова в російському мовознавстві створили у 70–80-ті рр. ХХ ст. й активно опрацьовували Є. М. Верещагін, В. Г. Костомаров, А. О. Брагіна та інші дослідники (Верещагін 1980; Брагіна 1981). В українській науці одиниці з національно-культурним змістом розглядали у перекладознавстві (реалії, безеквівалентні слова – Зорівчак 1989), зіставному мовознавстві (Бублейник 1996, Дяченко 1997), країнознавстві та лінгвоукраїнознавстві (Єрмоленко 1996; Онкович 1997), етнолінгвістиці (символи української мови – Кононенко 1997, концепти українського дискурсу – Кононенко 2004, знаки української культури – Жайворонок 2006, етноконцепти – Жайворонок 2007).

У дидактичному плані найменування з культурологічним змістом ми досліджували в кількох статтях (Данилюк 2001, 2004). Ці одиниці подано в мовоукраїнознавчому словнику-довіднику (Україна в словах, 2004). Крім того, авторкою підготовлено до друку ілюстрований мовоукраїнознавчий міні-словник “Україна від А до Я”, який незабаром буде опубліковано у видавництві Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

Лінгвоукраїнознавчий аспект викладання української мови як іноземної плідно розробляють на кафедрі українського прикладного мовознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка. Видано “Лінгвоукраїнознавчий словник власних назв української мови” (5 зошитів – Лінгвоукраїнознавчий словник...2005, 2006, 2007), матеріали досліджень публікують у спеціальному розділі збірника наукових праць “Теорія і практика викладання української мови як іноземної” (Теорія і практика...).

У нашій статті з’ясуємо специфіку слів з національно-культурним змістом й окреслимо основні тематичні групи найменувань, які пропонуємо опрацьовувати на заняттях зі студентами-іноземцями.

Зауважимо, що в науковій літературі для називання таких одиниць залежно від аспекту їх вивчення використовують різні назви: безеквівалентні слова, реалії, фонові лексика, культурологічні номінації, слова з національно-культурною конотацією, етнокультурно марковані слова, національно маркована лексика, мовні стереотипи, мовні знаки культури та ін. Останнім часом почали вживати термін “лінгвокультурема”, що виник із розвитком спеціальної галузі – лінгвокультурології. На нашу думку, найбільш прийнятне у лінгводидактиці загальне найменування “одиниця з національно-культурним змістом” та її конкретизація – “лексема”, “фразема”, “синтаксема” тощо.

Можливість виділення культурно маркованих найменувань пов’язане з тим, що мова кожного народу виконує, крім основної комунікативної, ще й культуроносну функцію. Як писав свого часу В. фон Гумбольдт, “різні мови є для націй органами їх оригінального мислення і сприйняття” (Гумбольдт 1984, 324). Слідом за ним І. Бодуен де Куртене зазначав: “...Без будь-яких застережень можна погодитися з думкою Гумбольдта, що кожна мова є своєрідне світобачення” (Бодуен де Куртене 1904, 532). На матеріалі етнічної мови формується національно-мовна картина світу, яка відображає світобачення народу. Сучасні вчені вважають, що ця картина світу як комплекс понять і відношень виявляється на різних мовних рівнях, однак найповніше – у лексико-семантичній, фразеологічній та синтаксичній системах мови.

Як уже сказано, найменування, що мають національно-культурний зміст (фонові лексика), стали предметом вивчення лінгвокраїнознавства як спеціального курсу у вищих навчальних закладах. Вони увійшли до низки словників, які представляють реалії США, Великобританії, Франції, Німеччини, Австрії, Росії, Індії, опублікованих

переважно в Росії. В Україні таких лексикографічних праць обмаль. Важливо, щоб іноземці, які вивчають українську мову, мали можливість скористатися банком мовних засобів із національно-культурним змістом для кращого пізнання специфіки України.

Проблема виділення лінгвокраїнознавчих одиниць сучасної української мови зумовлена кількома екстралінгвальними та інтралінгвальними чинниками. Одним із них є неопрацьованість критеріїв кваліфікації цих найменувань. Враховуючи досягнення учених, які в різних аспектах вивчали засоби з культурологічним компонентом, пропонуємо комплекс критеріїв, якими ми послуговувалися при укладанні довідника “Україна в словах“ (2004): 1) *семантичний* (врахування денотативного і конотативного змісту слів та словосполучень); 2) *граматичний* (передусім важливий щодо типових морфолого-словотвірних, синтаксичних форм на зразок пестливо-зменшених суфіксів, тавтологічних, прикладкових утворень, порівняльних зворотів, односкладних, неповних речень тощо); 3) *функціонально-стилістичний* (культурологічна лексика може виконувати в текстах функції створення національного колориту, стилізації, інтимізації тощо); 4) *перекладний* (частина українознавчої лексики відноситься до безеквівалентної, так званих реалій що, не мають прямих відповідників, а тому в перекладах їх транслітерують або транскрибують, калькують чи передають описово або спеціально пояснюють у примітках до тексту); 5) *зіставний* (продуктивний при порівнянні двох чи більше мовно-національних систем у контрастивній лексикології); 6) *лінгводидактичний* (практично використовується при вивченні національних мов іноземцями); 7) *експериментальний* (виявляється під час проведення психолінгвістичних, соціолінгвістичних досліджень). Корисним може бути також метод усного опитування чи письмового анкетування, який проводять із носіями іншої національної культури, щоб виокремити незвичне для них в українському побуті, традиціях, родинних стосунках, суспільно-громадському житті тощо.

Найважливішим у поданому переліку вважаємо семантичний критерій. Відомо, що в семантичній структурі слова прийнято виділяти денотативно-сигніфікативні семи (семи предметно-логічної співвіднесеності) та конотативний шар, до якого входять оцінні, експресивно-емоційні елементи значення, стилістичне забарвлення і так звана “культурна” конотація. Першу велику групу номінацій із національно-культурним компонентом у денотаті становитимуть, очевидно, назви властивих тільки певним народам предметів національної культури, фактів історії, державних інститутів, імена фольклорних героїв, міфологічних істот тощо, відомі в перекладознавстві як реалії. Другу групу утворюють найменування із національно-культурною конотацією, що нашаровується на денотативне значення мовної одиниці.

Розглядаючи засоби першої групи з перекладознавчого погляду, Р. П. Зорівчак реаліями називає “моно- і полілексемні одиниці, основне лексичне значення яких вміщає (в плані бінарного зіставлення) традиційно закріплений за ними комплекс етнокультурної інформації, чужої для об’єктивної дійсності мови-сприймача“ (Зорівчак 1989, 58). Наприклад, для англомовного читача в українській мові це будуть: *рушник, пироги, борщ, коровай, вишиванка, козак, чумак, Запорізька Січ, Байда, Маруся Чурай, Київ* та ін. Авторка наводить різні способи відтворення англійською мовою назв українських страв, одягу, пісень, танців, музичних інструментів, етнографічних територій та їх жителів, свят, міфологічних істот тощо. Л. М. Дяченко вважає такі слова понятійно-безеквівалентними і виділяє у своїй роботі 190 іменників, серед яких – не лише ті, що характеризують традиційну матеріальну й духовну культуру українців у минулому (*вечорниці, вїйт, джура, коломийка* та ін.), а й порівняно недавно утворені на зразок *ліквідатор, чорнобилець* (Дяченко 1997, 195). Диференційними для виокремлення слів-реалій в українській мові виступають семи ‘український’, ‘типовий для українців’, ‘властивий українцям’, ‘поширений в Україні’.

Стосовно іноземців, які вивчають українську мову, одиниці з національно-культурним змістом у денотаті – це найменування, відсутні у їхній рідній мові, оскільки вони позначають поняття, типові для української дійсності. Серед них виділимо основні тематичні групи слів, які, на нашу думку, повинні знати іноземні студенти: 1) назви, що визначають незалежну державу: *український народ, українська мова, український гімн, український герб, український прапор, Президент України, Верховна Рада України (Парламент), Уряд (Кабінет Міністрів) України, Верховний Суд України, Конституція України, гривня*; 2) етносимволи (*хліб-сіль, (вишитий) рушник*); 3) назви людей за родинними, соціальними, обрядовими та іншими стосунками (*козак (козачка), чумака, староста, сват (сваха), кум (кума), киянин (киянка), гуцул (гуцулка), бандурист (бандуристка)* тощо); 4) назви частин житла, поселення, громадських та господарських споруд (*містечко, хутір, стодола, криниця*); 5) найменування компонентів народного костюма (*сорочка-вишиванка, плахта, шаровари, коралі*); 6) слова на позначення традиційних предметів побуту, кухонного начиння, страв і напоїв (*макітра, кутя, коровай, паска, узвар, квас* та інші); 7) номінації народних свят і обрядодійств (*вечорниці, дівич-вечір* тощо); 8) назви народних музичних інструментів, ігор, танців, фольклорних творів (*кобза, бандура, дума, гопак, козачок, коломийка, вертеп*); 9) міфології (*русалка, мавка, відьма, доля*) та інші. Із цими одиницями ознайомлюємо студентів поступово, в міру вивчення української мови. На початковому етапі використовуємо методи перекладу зі словником, ілюстрування за допомогою малюнків, фотографій, інтернет-ресурсів, предметів наочності, екскурсій до музеїв, безпосередньої участі у святах і обрядах, вивчення напам'ять поетичних і пісенних текстів, прислів'їв та приказок. На вищому рівні звертаємося до читання, перекладу і пояснення творів української класичної літератури. Послуговуємося перекладними і тлумачними лексикографічними працями, а також мовокраїнознавчим словником “Україна в словах” (2004) і в майбутньому – міні-словником “Україна від А до Я”.

Важливий носій національно-культурної інформації – ономастикон, що має у своїй семантиці українознавчі компоненти. Наприклад, назви *Батурина, Переяслав, Берестечко, Полтава, Крим, Московщина* та інші, крім найменування певних географічних реалій, містять додаткові культурно-історичні змісти, викликають в українців асоціації з подіями минулих часів. Власні українські найменування, які вивчаємо з іноземними студентами, формують такі основні тематичні групи: 1) географічні назви (*Україна, Київ, Львів, Донецьк, Дніпро, Чорне море, Азовське море, Світязь, Карпати* й ін.); 2) номінації державних свят (*День незалежності України, День Прапора, День Перемоги, День учителя*); 3) назви релігійних свят (*Водохрещтя, Великдень, Трійця, Спас, Покрова, свята Андрія, Миколи, Василя, Івана Купала*); 4) астрономії (*Велика Ведмедиця, Мала Ведмедиця, Полярна зірка, Чумацький Шлях*); 5) імена, по батькові та прізвища (псевдоніми, образні заміники) людей (*Тарас Григорович Шевченко (Кобзар), Іван Якович Франко (Каменяр), Лариса Петрівна Косач (Леся Українка), Микола Віталійович Лисенко* та інші); 6) власні назви та імена, пов'язані з історією України (*Київська Русь, Київ, Святослав, Володимир, Данило Галицький, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Михайло Грушевський* та інші). Ці одиниці пояснюємо під час вивчення певних тем: “Україна як держава”, “Географія України”, “Історія України”, “Свята в Україні”, “Видатні українці” тощо. Використовуємо “Словник власних імен людей” Л. Г. Скрипник і Н. П. Дзятківської (1986, 1996, 2005), “Топонімічний словник України” М. П. Янка (2009). Для пошуку національно-культурної інформації маємо можливість залучити “Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови”, виданий у Львові (2005–2007), та словник-довідник “Україна в словах” (2004). Приділяємо увагу специфічним формам кличного відмінка у звертаннях до людей (*Надіє Іванівно, Миколо Петровичу, Олесю, Вікторе*), пестливо-зменшеним утворенням (*Олюня, Марійка, Ніночка, Дмитрик, Петрусь*),

паралелям повних і коротких імен (*Валентина – Валя, Тетяна – Таня, Юрій – Юра, Володимир – Володя*), вживанням пошанної множини *Ви* у спілкуванні зі старшими або малознайомими особами, посадовцями тощо.

Другу групу, як уже сказано, формують слова, що відрізняються в етнічних мовах не ядром значення (понятійними семами), а конотативним забарвленням, зумовленим традиційною культурою, мовним етикетом, граматичним оформленням. Приміром, назва *калина* у багатьох мовах позначає кущову рослину з білими квітами і червоними ягодами, але в українській мові вона стала символом молодості, краси, кохання, весілля, батьківської хати, рідної землі, України (Україна в словах, 573–574). Демінутиви *калиночка, калинонька* мають позитивне емоційно-експресивне забарвлення.

У цій великій групі виділимо такі тематичні групи найменувань: 1) назви людей за родинними стосунками (*батько, мати, син, дочка, дід, баба*); 2) номінації рослин (*калина, дуб, верба, вишня, любисток, чорнобривці, соняшник*); 3) фауно- й орнітономени (*кінь, віл, вовк, лисиця, ластівка, лелека, соловей, чайка*); 4) назви житла і хатніх речей (*хата, садок, стіл, лава, піч*); 5) слова на позначення продуктів харчування і напоїв (*хліб, борщ, горілка*); 6) назви організацій, установ зі сфери освіти, науки, виробництва (*загальноосвітня школа I–III ступенів, гімназія, ліцей, академія, колективна спілка, мале підприємство, товариство з обмеженою відповідальністю та ін.*); 7) номени реалій транспорту, зв'язку (*дизель, електричка, маршрутка, провідник, кондуктор, переказ, мобілка* тощо); 8) назви закладів побуту, громадського харчування (*ЦУМ, будинок побуту, майстерня, базар, їдальня, буфет* і под.), що виявляють в українській дійсності додаткові елементи значення. Їх пояснюємо поступово, в міру розширення словникового запасу і набуття студентами лінгвокраїнознавчої компетенції. Послугуємося матеріалами словника “Україна в словах” (2004), статтями розділу “Лінгвокраїнознавчий аспект викладання української мови як іноземної” у названому вже збірнику (Теорія і практика...).

Серед лексем з національно-культурною конотацією особливе місце посідають образи-символи. Дослідники підкреслюють, що ці одиниці постають як явище специфічно національне, тісно пов'язане з мисленням, свідомістю, культурою і мовою народу. Зокрема, В. В. Кононенко пропонує розглядати такі групи українських слів-символів: 1) архетипові (*вода, вогонь, світло*); 2) міфічні (*домовик, чорт*); 3) біблійні (*Бог, Діва Марія, пророк*); 4) космічні (*земля, сонце, місяць, зоря*); 5) символи довкілля (*гора, скеля, болото, камінь*); 6) явищ природи (*буря, грім, хмара, дощ*); 7) рослинні (*калина, явір, м'ята, чорнобривець*); 8) орнітологічні (*зозуля, голуб, горлиця, ворон*); 9) анімалістичні (*кінь, віл, вовк, коза, жаба*); 10) антропологічні (*мати, козак, дівчина, хлопець*); 11) предметні (*коса, плуг, меч, шабля*); 12) абстрактні (*душа, доля, сльози*) та інші (Кононенко 1996). Семантиці символів потрібно приділяти особливу увагу при ознайомленні іноземних студентів з текстами української художньої літератури і фольклору. Символічні значення багатьох одиниць подано в довіднику “Україна в словах” (2004), у “Словнику символів” за редакцією О. І. Потапенка та М. К. Дмитренка (1997) а також у праці “Знаки української етнокультури” В. В. Жайворонка (2006).

Національно-культурне забарвлення слів-символів виявляється й у типових порівняннях та образних означеннях. Так, порівнюючи людину з *ведмедем*, українці мають на увазі, що вона велика, клишонога; англійці та жителі США, – тепла, м'яка; італійці – дика, фіни – фізично сильна, але ласкава тощо (дані нашого опитування). Показовими для українського слова *собака* виявляються атрибути *голодний, замерзлий, вірний*, а для англійського *dog* – *втомлений, боягузливий, брудний, жадібний*. В українській культурі *заєць* – *швидкий, боягузливий*, а в китайській – *розумний*. Для українця порівняння жінки з *коровою* означає, що вона повна і незграбна (*як корова на льоду*), *очі, як у корови* – ‘великі’, ‘витрішкуваті’, тоді як в

античній літературі *волові очі* – 'великі', 'красиві', а в Індії *корова* – священна істота. Тому використовуючи подібні приклади, звертаємо увагу на специфіку їхнього змісту в тих етнічних культурах, представники яких знаходяться в аудиторії. Варто пам'ятати й про емоційну реакцію на сталий вислів. Для українського студента, приміром, порівняння його з *капустою* взимку (*ти сьогодні прийшов, як капуста*) означатиме 'дуже навдяганий' і сприйматиметься як жаргівливе, а для англомовного може бути образливим, пов'язаним із оцінкою його інтелектуальних здібностей.

Лексика з національно-культурним змістом присутня також у складі сталих висловів. Зокрема, розглядаючи безеквівалентну українсько-російську фразеологію, О. П. Левченко виявила понад 215 одиниць, в яких наявні етноунікальні компоненти *барвінок, ряс, гарбуз, любисток, рута, терен, верба, смерека, тополя, явір, макітра, макогін, писанка (крашанка), решето, скриня, вінок, лава, піч* та інші. (Левченко 1995). Зауважимо, що використання народних прислів'їв і приказок, крилатих висловів відомих людей на заняттях з української мови допомагає кращому емоційно-експресивному сприйманню навчального матеріалу. Для прикладу назвемо паремії, які студенти вивчають напам'ять: *Без верби і калини нема України; Козацькому роду нема переводу, Який батько, такий син; Не та мати, що народила, а та, що виховала; Гарна дівка, як засватана; Вік живи – вік учись* та інші. Послугуємося також афоризмами, як-от: *І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь* (Тарас Шевченко); *Живеш на Україні, то знай її мову!* (Михайло Старицький); *Література кожного народу – це найкраще дзеркало його життя* (Іван Франко); *Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців* (Олександр Довженко); *Коли в людини є народ – тоді вона уже людина* (Ліна Костенко) та інші.

Отже, лексика і фраземіка з національно-культурним змістом займає важливе місце в курсі української мови як іноземної на всіх етапах її вивчення. Вона сприяє глибшому пізнанню духовних надбань, матеріальної культури, традицій українців, які заковані у мовних формах. Оскільки національно-культурні елементи значення часто не входять до дефініції мовної одиниці, а отже, й не зафіксовані у тлумачних і перекладних словниках, варто звертатися до лінгвокраїнознавчих та етнолінгвістичних лексикографічних праць і спеціальних наукових розвідок.

1. Бодуэн де Куртенэ И. (1904). *Язык и языки* / Энциклопедический словарь. Изд. Д. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. 81. Санкт-Петербург.
2. Брагина А. А. (1981). *Лексика языка и культура страны. Изучение лексики в лингвострановедческом аспекте*. Русский язык. Москва.
3. Бублейник Л. В. (1996). *Проблемы контрастивной лексикологии: украинский и русский языки*. Вежа. Луцк.
4. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. (1980) *Лингвострановедческая теория слова*. Русский язык. Москва.
5. Гумбольдт В. фон. (1984). *Избранные труды по языкознанию*. Прогресс. Москва.
6. Данилюк Н. О. (2004). *Культурологічна лексика в сучасній українській мові та її лексикографічне опрацювання* / Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". Філологічні науки. Т. 34. С. 3–6.
7. Данилюк Н. О. (2001). *Лексика з національно-культурним змістом у сучасній українській мові* / Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. № 9. С. 14–17.
8. Дяченко Л. М. (1997). *Функціонально-семантична характеристика безеквівалентної та фонові лексики сучасної української мови*. Автореферат дисертації... Київ.
9. Єрмоленко С. Я. (1996). *Національна свідомість і виховання української мовної особистості* / Доповіді і повідомлення III конгресу МАУ. Мовознавство. Основа. Харків.

10. Жайворонок В. (2006). *Знаки української етнокультури. Словник-довідник*. Довіра. Київ.
11. Жайворонок В. (2007). *Українська етнолінгвістика. Нариси*. Довіра. Київ.
12. Зорівчак Р. П. (1989). *Реалія і переклад (на матеріалі англомовних перекладів української прози)*. Видавництво ЛДУ. Львів.
13. Кононенко В. І. (1996). *Символи української мови*. Плай. Івано-Франківськ.
14. Левченко О.П. (1995). *Безеквівалентна російська і українська фразеологія*. Автореферат дисертації. Київ.
15. *Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 1. Географічні назви* (2005). Укладачі О. В. Кровицька, З. О. Мацюк, Н. І. Станкевич. Львів.
16. *Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 2. Назви релігійних свят* (2006). Укладач Л. Антонів. Львів.
17. *Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 3. Назви державних свят і пам'ятних дат* (2006). Укладач Д. Добрусинець. Львів.
18. *Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 4. Астрономічні назви* (2006). Укладачі І. Процик, Г. Тимошик. Львів.
19. *Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 5. Імена людей* (2007). Укладачі В. Кужельюк, Д. Якимович-Чапран. Львів.
20. Онкович Г. В. (1997) *Українознавство і лінгводидактика*. Логос. Київ.
21. Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Philol/www/teoria_praktyka_ukr_mova
22. *Україна в словах : Мовокраїнознавчий словник-довідник. Навчальний посібник* (2004). Упорядник і керівник авторського колективу Н. Данилюк. Просвіта. Київ.